

Тимошенко О. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ЦИВІЛЬНИЙ ПОЗОВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ГАРАНТУВАННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

CIVIL CLAIM IN A CRIMINAL PROCEEDING IN UKRAINE AS A MEANS OF GUARANTEE AND PROTECTION OF INDIVIDUALS' RIGHTS

У статті здійснено аналіз стану наукового дослідження цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні та проведено його узагальнення. Визначено актуальність наукового переосмислення феноменологічних основ цивільного позову в кримінальному провадженні.

Встановлено, що важливе значення в механізмі кримінального судочинства мають питання правового забезпечення інституту цивільного позову як важливого складника гарантування та захисту прав громадян. Насамперед це пояснюється значенням цивільного позову в кримінальному провадженні, його фактичною роллю, яку він виконує в системі правосуддя, забезпечуючи захист порушених прав громадян.

На основі критичного аналізу стану правового забезпечення цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні визначено його складники та надана їх характеристика, що включає: 1) суб'єктивний складник правовідносин, що стосуються цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні; 2) процесуальні питання подання та розгляду цивільного позову; 3) правові та технічні вимоги, що стосуються форми та змісту цивільного позову.

Встановлено й обґрунтовано положення, які стосуються перспектив удосконалення механізму функціонування цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні.

Досліджено трансформацію наукового розуміння та практичного сприйняття цивільного позову у кримінальному провадженні, як засобу забезпечення та захисту прав і свобод людини, на основі яких виокремлено напрями удосконалення функціонування зазначеного правового інституту в Україні, а саме: 1) підвищення ролі та значення діяльності Європейського Суду з прав людини в частині поширення його практики на розгляд цивільних позовів в кримінальному провадженні в Україні; 2) посилення механізмів захисту прав людини на внутрішньодержавному (національному) рівні відповідно до вимог міжнародного права, складником яких є цивільний позов у кримінальному провадженні; 3) вдосконалити процедуру виконання рішень національних судів України в частині, яка стосується цивільного позову у кримінальному провадженні, тощо.

Ключові слова: цивільний позов, потерпілий, кримінальне провадження, правосуддя, відшкодування збитків.

The article deals with analyzing the state of the civil claim scientific research in criminal proceedings in Ukraine and summarizing it. It was determined the relevance of scientific rethinking of the phenomenological foundations of a civil claim in criminal proceedings.

It is proved that the importance of the mechanism of criminal justice has the issue of legal support of the institute of civil claim, as an important component of guaranteeing and protecting the rights and freedoms of citizens. First of all, this is explained by the importance of a civil claim in criminal proceedings, its actual role that a civil claim plays in the justice system, ensuring the protection of the violated rights of citizens.

On the basis of the state critical analysis of a civil claim legal support in criminal proceedings in Ukraine, it was determined its components and given their characteristics, which include: 1) the subjective component of the legal relations relating to civil claim in criminal proceedings in Ukraine; 2) the procedural issues of filing and considering a civil claim; 3) legal and technical requirements relating to the form and content of the civil claim.

It was made and justified the provisions concerning the prospects of improving the civil claim mechanism functioning in criminal proceedings in Ukraine.

Transformation of scientific understanding and practical perception of civil claim in criminal proceedings as a means of securing and protecting human rights and freedoms has been proved, on the basis of which the directions of improving the functioning of the said legal institute in Ukraine are distinguished, namely: 1) enhancing the role and importance of the European Court of Justice's activities human rights in extending his practice to litigation in criminal proceedings in Ukraine; 2) strengthening the mechanisms of human rights protection at the domestic (national) level in accordance with the requirements of international law, which are a component of civil claim in criminal proceedings; 3) improve the procedure for enforcement of the decisions of the national courts of Ukraine in the part related to civil claim in criminal proceedings, etc.

Key words: civil claim, victim, criminal proceeding, justice, damages compensation.

Постановка проблеми. Важливе значення в механізмі кримінального судочинства мають питання правового забезпечення інституту цивільного позову як важливого складника гарантування та захисту прав громадян. Насамперед це пояснюється значенням цивільного позову в кримінальному провадженні, його фактичною роллю, яку він виконує в системі правосуддя, забезпечуючи захист порушених прав громадян. З погляду науки правовий феномен цивіль-

ного позову в кримінальному провадженні є досить детально дослідженим та розкривається в працях вчених-теоретиків права (Ж.О. Дзейко, Т.В. Кашаніна, А.М. Колодій, Б.В. Малишев, О.В. Петришин, С.С. Слинко, А.А. Соколова, Н.В. Стецик), представників науки цивільного процесуального права (К.В. Гусаров, Д.М. Притика, І.В. Решетникова, Р.О. Стефанчук, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, Н.О. Чечина, П.І. Шевчук, В.П. Шибі-

ко, М.Й. Штефан) і кримінального процесуального права (О.П. Кучинська, В.Т. Нор, В.М. Тертишник). Такий міждисциплінарний характер дослідження вказаної проблематики ще більше посилює необхідність приділення особливої наукової уваги феномену цивільного позову в кримінальному провадженні як універсального міжгалузевого засобу забезпечення прав громадян, що є необхідною умовою досягнення цілей і мети самого кримінального провадження.

Слід відзначити, що в наукових працях зазначених науковців проблематика цивільного позову в кримінальному провадженні розкрита винятково в контексті конкретного аспекту його прояву. Наприклад, питання функціонування цивільного позову в межах інституту відшкодування моральної чи матеріальної шкоди, особливості його подання, межі розгляду, правові наслідки подання цивільного позову тощо. Водночас питання цивільного позову як явища, з одного боку, цивільного процесуального, а з іншого – кримінального процесуального переважно в юридичній науці розглядаються суто з практичної точки зору, тобто в межах питань підготовки, змісту, структури, порядку подання та розгляду, правових наслідків його подання, недоліків його правового забезпечення та шляхів удосконалення його функціонування в кримінальному провадженні тощо. Дефіцит складають дослідження цивільного позову, які б мали концептуальний характер, що дозволило б встановити його феноменологічні особливості, а не розкрити лише окремі аспекти прояву.

Посилює актуальність наукового дослідження цивільного позову в кримінальному провадженні України надмірна змінюваність його правового забезпечення, що зумовлено насамперед численними реформами судової системи, кримінального провадження, що проводились за часів незалежності України з 1991 року та не завершені і на цей час. Слід відзначити те, що починаючи з отримання Україною незалежності, наша держава намагається створити власну модель кримінального провадження, переважно запозичуючи ідеї щодо функціонування інституту цивільного позову, які сформувались у провідних, розвинутих зарубіжних країнах. Проте проблематика полягає в тому, що більшість запозичених інститутів досить складно співвідносяться з правовими традиціями, сформованими в Україні історично, сприйняття цивільного позову в суспільстві зумовлене тривалим пануванням радянської ідеології, яка визнавала кримінальне провадження як винятково державно-владне переслідування та покарання злочинця, стягуючи всі нанесені збитки винятково в дохід держави. Водночас сам інститут цивільного позову вважався шкідливим для радянської правової системи, яка за своїм призначенням та сутністю не передбачала наявності широкого кола приватно-правових спорів. Саме тому вважаємо, що питання цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні є доктринально недостатньо розробленими та мають недоліки їх правового забезпечення.

Постановка завдання. Враховуючи вищезазначене, відзначаючи високий рівень актуальності науково-

го дослідження цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні як одного з ключових засобів гарантування та захисту прав громадян, вважаємо за доцільне провести критичний аналіз стану його правового забезпечення, визначити особливості його доктринального розуміння та встановити перспективи удосконалення механізму його функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянській юриспруденції аксіоматичною була теза про те, що позовна форма захисту має єдину підставу – склад правопорушення та шкоду від нього. Відповідно до формулювання цивільного позову у межах кримінального судочинства вносилися наступні складники. По-перше, це заподіяння шкоди злочинцем; по-друге, значущим визнавався її майновий вимір, тобто збитки [1, с. 19; 2, с. 52; 3, с. 29]. Така модель кримінально-процесуального захисту порушених прав критикувалася окремими фахівцями за очевидну обмеженість, адже поза сферою права залишалася значна група злочинних наслідків нематеріального характеру [4, с. 55; 3, с. 18]. Фактично єдиного підходу в радянській юридичній науці до розуміння цивільного позову в кримінальному провадженні не було вироблено, переважно його характеристика була пов'язана із особливостями позову в цивільному процесі. Такий підхід до сприйняття цивільного позову в кримінальному провадженні певною мірою зумовив неоднозначність його розуміння і у сучасній вітчизняній юридичній доктрині.

У сучасній юридичній літературі інститут цивільного позову в кримінальному провадженні переважно розглядається як засіб відшкодування шкоди, змістом якого є офіційна діяльність уповноважених на це посадових осіб і органів, спрямована на відновлення обсягу матеріальних благ потерпілого, що існував до злочину [5, с. 211], відшкодування заподіяної моральної шкоди [6, с. 54–55]. Подібної точки зору дотримується й Н.І. Газетдинов, наголошуючи на тому, що реалізація інституту відшкодування шкоди в кримінальному процесі можлива винятково за допомогою інституту цивільного позову, оскільки: 1) це певна діяльність по відновленню матеріального положення постраждалої від злочину особи або органу; 2) це кримінально-процесуальна діяльність; 3) на його здійснення кримінально-процесуальним законом уповноважені суворо компетентні посадові особи [7, с. 7–8].

В.Т. Нор, розглядаючи захист майнових прав потерпілих від злочину осіб як окрему кримінально-процесуальну функцію, виділяє при цьому відшкодування шкоди як одну з його складових частин, розуміючи під останньою певну процесуальну діяльність із своїм власним завданням, способами його вирішення, своїми суб'єктами, в тому числі і спеціальними, покликаними вирішити його та спрямованими на відновлення попереднього майнового стану потерпілих від злочину осіб [8, с. 12–13]. Фактично за своєю сутністю інститут цивільного позову зводиться вченими до механізму (а подекуди і засобу) відшкодування шкоди в кримінальному провадженні як діяльності суб'єктів кримінального провадження

з реалізації передбачених законом форм відшкодування шкоди. Однак основою такого відшкодування в кримінальному провадженні є цивільно-правова природа відшкодування шкоди. Відповідно до такого підходу, який умовно можна назвати «компенсаторним», в результаті скоєння злочину і завдання ним шкоди виникає два види охоронних правовідносин – кримінальні і цивільні. У кримінальних правовідносинах злочинцю протидіє держава. Цивільні правовідносини виникають між правопорушником і особою, якій завдано шкоду, зміст яких складають право потерпілих осіб вимагати від правопорушника усунення шкоди, завданої злочином, а також обов'язок правопорушника відшкодувати шкоду, що належить до цього права. Варто наголосити на представленій у юридичній науці думці про те, що проблема відшкодування шкоди, заподіяної під час скоєння злочину, за предметом і методом регулювання є цивільно-правовою проблемою відшкодування шкоди від правопорушення взагалі. Однак відшкодування шкоди від злочинів являє собою окремий випадок відшкодування шкоди від цивільного чи адміністративного правопорушення, тобто від правопорушення взагалі. Таким чином, в тому числі і у вітчизняній юридичній літературі в продовження компенсаторного розуміння цивільного позову у кримінальному провадженні обґрунтовується його бінарний характер, що виявляється у його вимірі як матеріального складника, тобто реального розміру заподіяних збитків, та процесуального складника, що виявляється у спроможності виявити шкоду, визначити її розмір та компенсувати її потерпілій особі (В.Т. Нор, А.А. Добровольський, С.А. Іванова [9, с. 17; 10, с. 55–58]).

Представлений у юридичній науці підхід до розуміння сутності та змісту цивільного позову в кримінальному провадженні був взятий за основу правового забезпечення цивільного позову в кримінальному судочинстві, що представлено в положеннях чинного Кримінального процесуального кодексу України. Це не випадково, оскільки відповідний доктринальний підхід і має бути закладено в основу правового забезпечення будь-якої сфери (виду) суспільних відносин, діяльності суб'єктів тощо. Тому і питання удосконалення такого правового забезпечення має знаходитись не стільки в практичній чи юридико-технічній площині, скільки в доктринальній, що забезпечить комплексність правового регулювання і головне – впровадить в правове життя відповідний концептуальний підхід до розуміння сутності правового явища, його функціонування в правовій системі.

У положеннях чинного Кримінального процесуального кодексу України законодавцем закріплено правові норми, які можна узагальнити в межах трьох складників. Спробуємо здійснити їх критичний аналіз.

1. Насамперед законодавець визначає питання суб'єктного складника правовідносин, які стосуються цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні. Йдеться про закріплення правового статусу цивільного позивача, тобто фізичної особи, якій кримінальним правопорушенням або іншим су-

спільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридичної особи, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди та яка в порядку, встановленому цим Кодексом, пред'явила цивільний позов, а також правового статусу цивільного відповідача, яким може бути фізична або юридична особа, яка згідно з законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого, або неосудна особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та до якої пред'явлено цивільний позов (ст. 61, 62 КПК України). Окрім того, регламентовано правовий статус представника цивільного позивача та цивільного відповідача (ст. 63 КПК України), законного представника цивільного позивача (ст. 64 КПК України), прокурора у пред'явленні цивільного позову (ч. 3 ст. 128 КПК України) [11].

2. Окрім того, положеннями чинного Кримінального процесуального кодексу України закріплено широке коло процесуальних питань пред'явлення і розгляду цивільного позову. Вважаємо, що ці положення становлять зміст процесуального складника правового забезпечення цивільного позову в кримінальному провадженні. Зокрема, регламентовано положення про те, що особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження, до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння (ч. 1 ст. 128 КПК України), закріплено, порядок розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні, умови застосовування норми Цивільного процесуального кодексу України [12] до розгляду цивільного позову (ч. 5 ст. 128 КПК України), умови позбавлення цивільного позивача права пред'являти позов у кримінальному провадженні (ч. 6 ст. 128 КПК України), порядок вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні (ст. 129 КПК України), забезпечення цивільного позову, наслідки неприбуття цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, рішення про цивільний позов (абз. 7 п. 2 ч. 4 ст. 374 КПК України) тощо.

3. Наступним складником правового забезпечення цивільного позову в кримінальному провадженні є юридико-технічні вимоги, які стосуються форми та змісту цивільного позову (ч. 4 ст. 128 КПК України), його місця в обвинувальному акті (п. 2 ч. 4 ст. 291 КПК України).

Так званий «компенсаторний» підхід до розуміння феномену цивільного позову в кримінальному провадженні, що досить поширений в юридичній науці, на нашу думку, слід визнати застарілим. Це пояснюється тим, що вказаний підхід зародився та розвивався ще в радянській доктрині кримінального процесу та кримінального судочинства,

де призначення цивільного позову мало другорядний характер після державно-владного покарання злочинця. А сам цивільний позов у кримінальному провадженні мав забезпечити лише визначення розміру заподіяної шкоди та за можливістю забезпечити відповідне грошове або майнове відшкодування потерпілій особі. У сучасних умовах розвитку кримінального провадження та під час проведення правової та судової реформ загалом є важливим здійснення наукового переосмислення інституту цивільного позову в кримінальному провадженні. Варто передусім розкрити його як явище багатоаспектного плану, що не обмежується винятково відшкодуванням шкоди. Насамперед за основу має бути взято особу-потерпілого, який зазнав порушення своїх прав та інтересів і тим самим вимушений звертатися за допомогою до інституту цивільного позову. Вважаємо, що цивільний позов у кримінальному провадженні має розглядатись крізь призму важливого елементу (складника) системи засобів гарантування та захисту прав особи.

Висновки. Зазначена трансформація доктринального розуміння цивільного позову в кримінальному провадженні в Україні покликана насамперед забезпечити удосконалення правової регламентації зазначеного правового інституту, а також змінити зміст практики подання та розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні, в основі чого має знаходитись не самоціль – відшкодування заподіяної шкоди, а загальна мета – відновлення порушених прав та законних інтересів потерпілої особи, врахування її особистості, її страждань та втрат, що було завдано скоєним злочином. На нашу думку, зазначена трансформація наукового розуміння та практичного сприйняття цивільного позову в кримінальному про-

вадженні визначить напрями удосконалення функціонування вказаного правового інституту в Україні, до яких варто віднести такі:

1) підвищення ролі та значення діяльності Європейського Суду з прав людини в частині поширення його практики на розгляд цивільних позовів в кримінальному провадженні в Україні;

2) посилення механізмів захисту прав людини на внутрішньодержавному (національному) рівні відповідно до вимог міжнародного права, складником яких є цивільний позов у кримінальному провадженні;

3) розробити та впровадити систему інформаційних заходів, метою яких є підвищення освітнього (інформаційного) рівня суспільства в сфері прав людини та механізмів їх захисту і гарантування;

4) вдосконалити процедуру виконання рішень національних судів України в частині, яка стосується цивільного позову в кримінальному провадженні;

5) розробка та впровадження юридичних механізмів для недопущення в управлінській та правозастосовній практиці прийняття правових актів та індивідуальних рішень, якими порушуються права потерпілих на подання та розгляд цивільного позову в кримінальному провадженні;

6) передбачити у нормах чинного законодавства України положення щодо притягнення до юридичної відповідальності тих осіб, які винні у порушенні прав осіб на подання цивільного позову у кримінальному провадженні та процесуальних прав цивільного позивача;

7) на науковому рівні сприяти концептуалізації наукових досліджень прав людини системоутворюючої ідеї, складником якої є право на захист своїх прав, в тому числі шляхом подання цивільного позову в кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуреев П.П. Гражданский иск в уголовном процессе. Москва : Госюриздат, 1961. 94 с.
2. Зинатулин З.З. Возмещение материального ущерба в уголовном процессе. Казань : Изд-во Казан. Гос. ун-та, 1974. 97 с.
3. Александров С.А. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе (досудебные стадии) : учебное пособие. Горький, б. в., 1976. 124 с.
4. Даев В.Г. Современные проблемы гражданского иска в уголовном процессе. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. 69 с.
5. Кримінальний процес України: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, Ю.В. Хоматов та ін. ; За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. Харків : Право, 2000. 496 с.
6. Крикунов О.В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 218 с.
7. Газетдинов Н.И. Деятельность следователя по возмещению материального ущерба. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1990. 95 с.
8. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 536 с.
9. Добровольский А.А., Иванова С.А. Основные проблемы исковой формы защиты права. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 159 с.
10. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. Київ : Вища школа. Голов. изд-во, 1989. 275 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/find?text=%EA%E0%F1%E0%F6%B3%E9%ED>. (дата звернення: 29.09.2019 р.).
12. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. (дата звернення: 28.08.2019 р.).